

NICOLAAS ARNOLDI

‘EEN DILETTANT VAN

Victor Timmer In het eerste deel van dit artikel over Nicolaas Arnoldi Knock (1759-1794) (*Het Orgel* 2012/4, 4-15) werd aandacht besteed aan diens levensloop, studie en loopbaan en aan de muzikale activiteiten die hij als ‘liefhebber’ in zijn vrije tijd ondernam, met name op orgelgebied. In het tweede deel staan allereerst zijn contacten met Georg Joseph (Abt) Vogler centraal. Een relatie die verrassend lijkt, gezien het grote verschil in status: Knock is vermoedelijk nooit in het buitenland is geweest, genoot aanvankelijk alleen in zijn tijd binnen de landsgrenzen enige bekendheid (en dan nog hoofdzakelijk in Friesland) en kreeg pas echt naam – en dan nog alleen in orgelkringen – in onze tijd dankzij de heruitgaven van zijn boekje met disposities. Daarentegen was Vogler in zijn tijd juist alom in Europa bekend door zijn activiteiten op muziekgebied, in het bijzonder door zijn spectaculaire orgelconcerten. Hij werd al tijdens zijn leven zowel geroemd als verguisd¹⁾ en dat is tot in onze tijd eigenlijk zo gebleven, zowel in het buitenland²⁾ als in Nederland.³⁾ We zullen nader ingaan op de relatie tussen Knock en Vogler en welke sporen die heeft nagelaten. Ten slotte zullen we de blik richten op het boekje waardoor Knock het meest bekend werd, zijn ‘Dispositien’.

1) Mooie voorbeelden pro en contra kan men in de negentiende eeuw bijvoorbeeld aantreffen in o.a. [z.a.] *XLVII. Neujahrs-geschenk an die zürcherse Jugend von der allgemeinen Musik-Gesellschaft in Zürich aus das Jahr 1859. Die Orgel mit Notizen über Abt Vogler* (Zürich 1859), alsmede in K.E. von Schafhüütl, *Abt Georg Joseph Vogler* (Augsburg 1888, repr. Hildesheim/New York 1979). Mozart bijvoorbeeld moest niets van Vogler hebben en vond hem een charlatan. Vogler kon dan wel fameus goed muziek van blad lezen, maar diens wijze van interpreteren van andermans muziek was dat in 1778 in Mozarts ogen (en oren) bepaald niet: ‘Er hat ein Concert von mir herabgehudelt und alle Tempi darin vergriffen; die Zuhörer konnten sagen, dass sie Musik und Clavierspielen – gesehen haben.’ [*Neujahrs-geschenk*, 18; bedoeld wordt hier de ‘aanslag’ van Vogler op Mozarts zogenaamde ‘Lützow-concert’, KV 246. - VT] Mozart vergeleek het orgelspel van Vogler met dat van een ‘Berenmeister’ en door diens muzikale theorie leerde men eerder beter rekenen dan componeren. Er waren anderen – onder wie zijn vele leerlingen (bijv. Carl Maria von Weber, Giacomo Meyerbeer en Justin Heinrich Knecht) die juist vol lof over hem waren.

2) Naast de al genoemde werken uit noot 1 kunnen worden genoemd van Hertha Schweiger: ‘Abbé Voglers Simplifikationssystem und seine akustische Studien’, *Kirchenmusikalisches Jahrbuch* 29 (1934) 73-123; idem, *Voglers Orgellehre. Ein Beitrag zur Klanggeschichte der frühromantischen Orgel* (Freiburg i.Br./Wenen 1938). Van recente datum zijn aan te bevelen: Martin Balz, *Die Orgel als Orchester – Zum 250. Geburtstag von Georg Joseph Vogler*, *Ars Organi*, 47/4 (december 1999) 194-204, alsmede: Uwe Pape (Herausg.), *Georg Joseph Vogler. Umbrüche im Orgelbau. Band II* (Berlijn 2007).

3) Enkele voorbeelden van publikaties over Vogler in Nederland: E.A. Melchior, *Wetenschappelijk en biographisch woordenboek der toonkunst* (Schiedam 1890) 704-705; idem, ‘De orgelconcerten van Abt Vogler in de Nederlanden 1785-1790’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 april 1918 (verslag van een lezing door J.W. Enschedé voor het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap op 29 april 1918); idem, ‘Abt Vogler in de Nederlanden’, *Het Orgel* 15/8 (mei 1918) 47 en 48 (een samenvatting van dezelfde lezing); J.W. Enschedé, ‘De orgelconcerten van den Abt Vogler in de Nederlanden 1785-1790’, *Oud-Holland* 38 (1920) 34-59 (de volledige tekst van genoemde lezing); J. van Voorthuizen, ‘Orgieën op het orgel’, *Het Vaderland*, 31 december 1942; J. van Voorthuizen, ‘Een vogelaar aan het orgel’, *Het Vaderland*, 5 februari 1944; W.H. Thijsse, ‘Een onbekend orgelconcert van Abt Vogler’, *Het Orgel* 45/8 (januari 1949) 4-5; Bart van Buitenen, ‘Das Orchestron des Abt Vogler und dessen Erbauer Johannes Pieter Künckel’, in: Pape, *Georg Joseph Vogler*, 149-202 (dit artikel geeft ook veel informatie over door Vogler in Nederland gegeven concerten); Victor Timmer, ‘Rond Abt Vogler en zijn orgelconcerten in Leeuwarden’, *Friese Orgelkrant* 2011, 18-19.

KNOCK: IN EERSTE KLASSE'

deel 2: Over zijn relatie met Abt Vogler en over de *Dispositien*

ABT VOGLER

Georg Joseph Vogler (1749, Würzburg - 1814, Darmstadt) was een zeer veelzijdig persoon. Hij was de zoon van een vioolbouwer; deze en (daarna) zijn stiefvader lieten hem goed muziekonderwijs volgen. Hij betoonde zich een zeer vlijtige en eigenzinnige leerling: 'Auf eine Pedalflügel übte er halbe Nächte durch die Füße so unauflässig, dass Niemand unter seinem Zimmer wohnen wollte. Er soll sich eine eigene, ganz abweichende Applicatur in Hand und Fuss ausgefunden haben, die er lebenslang beibehielt.'⁴⁾ Hij studeerde muziek (onder andere bij 'padre' Martini, Vallotti⁵⁾ en Hasse) en theologie, maakte naam als muziekwetenschapper en muziekpublicist en was daarnaast behalve uitvoerend musicus en orkestleider ook een vruchtbaar componist. Zo schreef hij zeker 140 orgelwerken, daarnaast kamermuziek, opera's en geestelijke werken (waaronder motetten, hymnen en enkele requiems); in 1888 waren er reeds 314 opusnummers van hem bekend (al dan niet in manuscript), het aantal aparte nummers was nog veel groter.⁶⁾

Vogler werd te Rome tot priester gewijd (vandaar zijn titel *Abt*) en benoemd tot kamerheer van de paus, maar – hoewel hij zijn priesterschap niet veronachtzaamde – was hij vooral actief in de muziekwereld, niet alleen door zijn uitgebreide concerttours door Europa, maar ook als kapelmeester in onder andere Mannheim, Stockholm en Darmstadt.

4) *Neujahrsgeschenk*, 17 (voetnoot).

5) De leergierigheid van Vogler blijkt ook uit de opmerking van Vallotti: 'Sie wollen in 5 Monaten schon wissen, wozu ich 50 Jahre gebraucht habe.' [*Neujahrsgeschenk*, 18].

6) Voor een overzicht, zie Von Schafhäutl, *Abt Georg Joseph Vogler*, 245-281.

Georg Joseph (Abt) Vogler. Steendruk (zoals afgedrukt in het 'Neujahrsgeschenk') van A. Gräter naar de kopergravure van Dürmer, gebaseerd op het bekende olieverfschilderij door August Friedrich Oelenhainz uit 1799

Hij maakte naam met een aantal muziektheoretische werken. Op orgelbouwgebied bewandelde hij heel andere paden dan de gebruikelijke: zo ontwikkelde hij het zogenaamde ‘simplificatie-systeem’, waarbij hij eigenzinnige disposities ontwierp voor nieuwe orgels en – als hij de kans kreeg – fors snoeide in het pijpenbestand van bestaande orgels. Sporen in de orgelbouw liet hij vooral na in Zweden en Duitsland. Daarnaast liet hij door de Rotterdamse orgelmaker J.P. Künckel in 1790 een geheel aan zijn wensen ontsproten transportabel orgel bouwen, het zogenaamde ‘Orchestrion’,⁷⁾ waarmee hij naar zijn idee meer dan voorheen en ook veel expressiever verschillende muziekinstrumenten kon nabootsen.⁸⁾ Zijn oogmerk was om te beschikken over een instrument met dezelfde dynamische en expressieve mogelijkheden als zijn orkest in Mannheim. Hij wilde bij het gebruik van dit Orchestrion en bij zijn concerten op ‘gewone’ orgels dan ook niet worden beoordeeld als organist, maar als ‘Kapellmeister’!⁹⁾ Bij het grote publiek werd hij in zijn tijd het meest bekend door zijn orgelrecitals; overal in Europa, waarbij hij op (ook letterlijk) vrijwel onnavolgbare wijze door hemzelf ontwikkelde programmatische stukken speelde, als improvisaties.¹⁰⁾ Zo bespeelde hij veel orgels in Nederland tijdens uitgebreide tournees in 1785/86, 1789 en 1790, voor het merendeel in Holland, maar ook in Gelderland, Overijssel en incidenteel in Groningen en Friesland. In het kader van dit artikel gaat onze speciale belangstelling uit naar zijn optredens in de twee laatstgenoemde provincies.

‘ZYNDE EEN VOLLEDIGE BATAILLE OF VELTSLAG !’

Was Vogler met het muzikaal uitbeelden van historische en andere tafereelen op het orgel in zijn tijd tamelijk uniek door de geheel eigen manier waarop hij dat deed, in een wat ruimer muzikaal kader was hij niet de enige en zeker niet de eerste die zich met dergelijke klankschilderingen bezighield. Men denke bijvoorbeeld aan de veel oudere *Musikalische Vorstellungen einiger biblischen Historiën, in sechs Sonaten auf dem Klavier zu spielen*, van J.S. Bachs voorganger Johann Kuhnau en het vooral uit Midden- en Zuid-Europa (met name Spanje) bekende genre van de ‘bataille’ (= uitbeelding van een veldslag; in veel gevallen, maar lang niet altijd, voor orgel). Zo was er in dezelfde tijd dat Vogler in Friesland verbleef (in maart 1786), daar ook het optreden van een zekere J. Murdel, waarvan de herkomst en verdere hoedanigheden onbekend zijn. Deze bespeelde blijkbaar in z’n eentje als een soort ‘Nikkelen Nelis avant la lettre’ een groot aantal muziekinstrumenten in een door hemzelf gecomponeerde Bataille.

Blijkens onderstaande advertentie in de *Leeuwarder Courant* van 25 februari 1786 trad hij daarmee op in Bolsward:

‘Men zal op Zaterdag den 25 Februari 1786 op de ordinaire Concert-Zaal binnen Bolsward groot Muzyk Stuk executeeren, zynde een volledige Bataille of Veltslag ! geconp. door Meester J. MURDEL, waarin men alles hoort wat in een Bataille of Slag gebeurt, met nabootsing van groote Kanon, het kermen der gekwetsten op het Slagvelt; de Retraite

7) Volgens een annonce in de *Amsterdamse Courant* van 21 oktober 1790 had het instrument ‘4 Clavieren, 63 Toetzen en 39 Pedaalen’.

8) Zie hierover: Bart van Buitenen, ‘Das Orchestrion des Abt Vogler’

9) Balz, ‘Die Orgel als Orchester’, 202.

10) Hij heeft deze stukken bewust nooit ‘schriftlich fixiert’ om de daarbij door hem gebezigde uitvoeringspraktijk exclusief voor zichzelf te kunnen houden (Balz, *Die Orgel als Orchester*, 202). Navolgers moesten derhalve op hun geheugen en eigen creativiteit afgaan.

groote Attaque enz., zynde een stuk dat by het uur duurt, en zal gefloten worden door de Victori of de Overwinninge van ’t Triompherende Leger ! ...voor af zal men eenige voorname Muzyk Stukken executeeren, zoo men op een groot Concert gewoonlyk doet, en men zal ’s Avonds precys ten half 6 Uuren beginnen.’

Op 14 juni 1787 bracht hij ditzelfde spektakel nogmaals ten gehore, nu te Leeuwarden in de concertzaal in de ‘Schutters Doele’, ’s middags om 5 uur. In annonces in de *Leeuwarder Courant* van 9 en 13 juni van dat jaar kondigde hij aan ‘zig te laten hooren, met een groot Mucyk-Stuk, zijnde een accurate nabootzing, van een wezentlyke Bataille of Veldslag, door hem zelfs gecomp. met Pauken, Trompetten, groot Kanon, Octaaf-Flute, Bassons &c. en voorders met alle de andere Instrumenten, in het Orchestré gebruikelijk, (nader uitlegging van de Bataille, in een aparte Explicatie.)’. Daaraan voorafgaande zou Murdel zich laten horen op de viool, met ‘differente obligate Stukken, mede door hem zelf gecomp. Dit Concert zal verdeelt worden, in twee Actes, tusschen beide een half Uur passeerende, en zal geopent worden met ene Overture van meerg. J. Mürdel, met Pauken en Trompetten &c.’

De entree bedroeg voor ‘een Heer’ alleen f. 1,-, met ‘een Dame’ samen was dat f. 1,10. Helaas is niet bekend over de uitvoering zelf en over de appreciatie door de toehoorders.

KNOCK EN VOGLER

Terug naar Vogler: in het najaar van 1785 en het voorjaar van 1786 ondernam hij een uitgebreide concertreis naar ons land en trad daarbij onder meer op in Zwolle, Deventer, Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en Leiden. Knock, ‘geinformeerd zijnde door verscheidene voornaame Liefhebbers der musiq’¹¹⁾, had daarop ‘aan den Heer Abt Vogler gesoliciteerd om ook de liefhebbers van ’t orgel, met zijn komst te Leeuwarden te willen vereeren.’

De reactie daarop van Vogler is bewaard gebleven.¹²⁾ Hij schreef verzeerd te zijn met de uitnodiging en gaf aan enkele stukken te willen spelen, die hij ook al elders in Nederland had uitgevoerd; de programma’s zond hij mee. Daarnaast informeerde hij naar plaats, tijd en voorwaarden waarop hij zou kunnen spelen, complimenteerde Knock, ‘Sachant que vous etes, non seulement amateur mais Conaisseur de la Musique’ [‘wetende dat u niet alleen liefhebber, maar ook kenner van de muziek bent’] en vertrouwde op diens (bege)leiding in Leeuwarden.

DE CONCERTEN IN LEEUWARDEN

Om bij het concert door Vogler het grote orgel in de Jacobijnerkerk te kunnen gebruiken, was echter toestemming nodig van de magistraat van Leeuwarden. Na een informeel ‘mondeling favorabel rapport’ liet Knock alvast ‘voor zijn rekening’ [= voor eigen rekening], alvorens Vogler in Leeuwarden arriveerde, het volgende bericht plaatsen in de *Leeuwarder Courant* van 11 maart 1786: ‘De ABT. VOGLER die zig in Holland op de Orgels hier en daar heeft laaten hooren, denkt aanstaande Dingsdag den 14 Maart te Leeuwarden, op het Groot Orgel, in de Jacobyner Kerk ook zig te laaten hooren, des Nademiddags om 4 Uur, men zal de prys nader bepalen, en ook waar de Lootjes te bekomen

11) Tenzij anders is vermeld, zijn de gegevens rond de concerten van Vogler in Leeuwarden ontleend aan: Tresoar Leeuwarden, toegang 343, archief familie Van der Haer-Arnoldi en van aanverwante families, inv.nr. 342.

12) De tekst van de reactie is te lezen bij de samenvatting van dit artikel op www.hetorgel.nl.

zyn.’

Bepaald onaangenaam voor Knock was het aanvankelijk uitblijven van de officiële schriftelijke toestemming door het stadsbestuur, aangezien hij al met een ‘notabel aantal Heeren en dames van distincte ’t selve gecommuniceerd’ had en toch ook de mogelijkheid moest hebben ‘om aan ’t publiq door billetten ’t selve te notificeren.’ Hij vroeg de magistraat geen betekenis te hechten aan ‘zodanige valsch verspreide gerugten als of den Heer Abt Vogler elder ’t orgel eenigzins zoude hebben beschadigd, daar dit immers van de eerste en voornaamste organisten het allerminst te wagten is, dan Edele Achtbare Heeren om deze bedenkinge op eenmaal uit de weg te ruimen zo verbindt en verplicht zich den Suppliant [Knock] door deezen om alles wat aan ’t orgel onverhoopt, en tegens alle verwagting maar eenigzins zoude kunnen of mogen worden geoordeeld door de Heer Abt Vogler te weesen beschadigd voor zijne suppliants rekeninge te neemen, en ’t selve ter zijnen kosten in voorigen stand te zullen herstellen.’

Toestemming werd uiteindelijk op 13 maart verleend, op voorwaarde dat van de opbrengst, na aftrek van de onkosten, de helft beschikbaar zou zijn voor de concertgever en de andere helft voor ‘de armen’. De entree zou 11 stuivers bedragen, terwijl Knock, conform zijn aanbod, aansprakelijk zou zijn ‘voor de defecten dewelke aan het orgel als anderszins, moogen koomen te veroorzaaken.’

Over het eventuele succes van dit concert (dat Vogler zelf ‘tot genoegen hadde gehad’) is niets bekend, maar blijkbaar was de belangstelling (‘eene aanzienlijke vergaderinge’) dusdanig dat Vogler toestemming vroeg (en kreeg, op dezelfde voorwaarden) voor een tweede concert op 18 maart, opnieuw in de Jacobijnerkerk. Daarvan bleef de afrekening bewaard en daaruit kan worden afgeleid dat er bij een entree van 11 stuivers per persoon toen bijna tachtig bezoekers moeten zijn geweest, enkele mogelijke ‘gratis’ relaties van Knock daargelaten. Dat lijkt geen bijzonder groot aantal (zeker niet in vergelijking met de aantallen die Vogler in Holland trok), maar men moet wel bedenken dat niet alleen de aankondiging van de bespeling(en) uiterst summier was - het tweede concert werd zelfs niet eens in de krant vermeld! -, maar ook dat de toegangsprijs bepaald pittig was voor ‘de gewone man’, die ook niet zomaar overdag even vrij kon nemen voor een orgelbespeling onder werktijd. Het concertpubliek zal dan ook niet een doorsnee van de Leeuwarder bevolking hebben gevormd. Het ‘nettoloon’ voor Vogler van het *tweede* concert bedroeg uiteindelijk 13 gulden, 10 stuivers en 12 cent.

Welke programma’s Vogler in Leeuwarden heeft gespeeld is niet bekend, maar het zullen er twee zijn geweest uit de (bewaard gebleven) exemplaren die hij met zijn brief had meegezonden aan Knock. Het is goed voorstelbaar dat ‘De slag op Doggersbank’ daarvan deel uitmaakte, een stuk dat hij niet lang daarna ook uitvoerde in Groningen.¹³⁾

Mogelijk verbleef Vogler in de tussentijd ten huize van Knock, of althans in diens gezelschap, en konden ze goed met elkaar overweg, getuige de bijdrage van Vogler in het album amicorum van Knock (waarover later meer), gedateerd 25 maart 1786 en geïnscribeerd tijdens een bezoek met Knock aan de Groninger universiteit, alsmede het gemeenschappelijke bezoek aan de Vrijmetselaarsloge in Groningen vier dagen later.

13) Dit werk was door Vogler ook al uitgevoerd op 13 februari 1786 in de Laurenskerk te Rotterdam.

DE CONCERTEN IN GRONINGEN

Vogler heeft tweemaal in 1786 in Groningen geconcerteerd: éénmaal in de Martinikerk, éénmaal in de Academiekerk.

Het is niet onaannemelijk dat Knock ook hier een bemiddelende rol heeft gespeeld, gezien zijn bekendheid met de heren Lustig en Tammen en met de situatie in Groningen in het algemeen. In elk geval heeft hij minstens één van beide concerten bezocht. Dit valt af te leiden uit het feit dat hij na het eerste concert samen met Vogler en enkele andere personen ‘viesieteur’ was bij de bijeenkomst van de vrijmetselaarsloge ‘L’Union Provinciale’, waarvan Knock zelf enige tijd lid was geweest. De notulen van de loge meldden dat men ‘door verscheyde broederen uit diverse Oorden op een allerheusche manier [was] bezogt’.¹⁴⁾ Bovendien bleef in de nalatenschap van Knock het programma bewaard van het concert in de Martinikerk.

Op 27 maart 1786 behandelden ‘Burgemeesteren en Raad’ van Groningen een request van Vogler¹⁵⁾, waarin deze meedeelde, ‘dat [hij] wel genegen was voor liefhebbers der Muzyk zijn konst op het orgel te laten hooren, verzoekende dat het hem moge worden gepermitteerd het groote orgel alhier in Martini kerk twee maalen te bespeelen, wilstende gaarne 1/3 van de daarvan prostuerende aan de armen afstaan,’ Men ging daarmee akkoord, ‘mits hetzelfde geschiede met voorkennis en toezicht van de organist Lustig.’

Deze stemde daar kennelijk mee in, want een dag later verscheen de volgende annonce:¹⁶⁾

‘Volgens de bewilliging van de Edele Mogende H. Heeren Burgemeesteren en Raad dezer Stad, berigt de organist J.W. Lustig, dat de wegens zyn voortreflyk Orgelspel alom vermaard geworden, Heer Abt VOOGLER, Geestelyke Raad, Professor en eerst Kapel Meester by zyne Doorlugtge Hoogheid den Heere Keurvorst van Palts Beyerens enz. enz., aanstaande Woensdag den 29 Maart 1786, ’s namiddags te twee uur precies, zig gedenkt te laten hooren op het Orgel in martini Kerke, zynde de Billetten tot de entree in de Kerkdeur onder ’t Orgel, benevens de gedrukte beschryving van het dan als voor de ooren te schilderen onderwerp, behelzende het Zeegevegt op Doggersbank, in’t Koffyhuys daar de Vergulde helm uithangt, datelyk te bekomen, het stuk voor één Gulden; zullende van de hier uit prostuerende Penningen, zeker een bepaald gedeelte aan de Diaconie worden afgestaan.’

Het programma van dit concert bleef bewaard.¹⁷⁾ Een indicatie voor het aantal toehoorders bij dit optreden is te ontleen aan een notitie in de diaconierekeningen¹⁸⁾: ‘1786 29 maart Mart: Kerk Een derde van het collect zo bij den Hr. Abt Vogler Capelmr. van Zijne Doorl. Hoogh. den Heere Keurvorst van Beijeren is ontvangen zijnde de geheele Somma groot geweest f 332=15 dus de 1/3 hondert tijn guld agtien st. 3 dt. f 110=18=3’ [d.w.z. 110 gulden, 18 stuivers en 3 duiten].

Uitgaande van de toegangsprijs van het daaropvolgende concert, t.w. 2 seshalven [een seshalf was een zilveren munt ter waarde van 5 ½

14) GrA, t 426, inv.nr. 9, d.d. 29 maart 1786. We kunnen hieruit opmaken dat dus ook Vogler [die was ingeschreven als ‘Jos.G. Vogler’] vrijmetselaar was, en dat terwijl hij tevens r.-k. priester was.

15) GrA, studiezaal, microfiches Resoluties stadsbestuur.

16) *Groninger Courant*, d.d. 28 maart 1786.

17) Als noot 11.

18) GrA, toegang 1329, archief van de diaconie der Hervormde Gemeente Groningen, inv.nr. 552, Rekeningen van 16 juni 1785 – 15 juni 1786, fol. 32°.

BEKENDMAKING.

Op Woensdag den 29 Maart 1786. 's namiddags ten twee uren, zal op het Orgel, in de GROOTE KERK te Groningen, ten profyte van de Nederduytsche Gereformeerde Diaconie-Armen, door den Heer ABT VOGLER, Geestelyke Raad, Profesfor, en Eerste Capelmeeſter van Zyne Doorlugtige Hoogheid den Heere Keurvorst van Palts-Beyeren uitgevoerd worden:
DE SLAG OP DOGGERSBANK,
en andere stukken.

Eerste Deel.

1. Præludium met het volle werk: Adagio; Allegro gefugueerd.
2. Harpen-Sonate, geaccompagneerd met Fluiten en Violoncel; Allegro, Adante, Rondo, Siciliano.
3. Een ſtuk beſtaande uit Recitatifs, een air Cantabile, en een air Concertane.
4. Quin-

4. Quintet, beſtaande uit een Clarinet, Hautbois, Baſfon en 2. Horens; Allegro, Romance, Rondo.
5. Pſalm 42.
6. Fluit Concert, geaccompagneerd met 2. Hautbois, 2. Horens, Baſfon, en het groot Orcheſt: Allegro; Andante Allegretto; Rondo Gigue.

Tweede Deel.

Caracteriſtische Schilderei, die eenige gebeurtenifen van eenen Zee-Slag voorſtellen.

- a. Trompetten geluid;
- b. De bewegingen der Zee;
- c. De ſlagen der Kanonnen;
- d. Het gekerm der Gekwetſten;
- e. Het Juichen van de Zegenſprekende Vloot, verzeld door Krygs-Inſtrumenten.

Derde Deel.

1. Polonoife;
 2. Variatien;
 3. Herder-Mufiek: Andante; Allegro;
 4. Kloklpel;
 5. Fugue.
- De Entrée voor elk Perfoon zal zyn, een Caroli Gulden, zullende de Deur onder het Orgel ten halv twee uren geopend worden.
De Loojes zyn te bekomen in het Coffée Huis den Gouden Hellem, aan de Breede Markt.

Programma van het concert door Abt Vogler op 29 maart 1786 in de Martinikerk te Groningen

stuivers] – een bedrag dat overeenkomt met de toegangsprijs van de concerten in Leeuwarden – moeten er tussen de 330 (als iedereen een entreebiljet plus programma had gekocht) en 605 (als niemand een programma zou hebben gekocht) betalende bezoekers zijn geweest.

Volgens Lustig vond het tweede concert plaats op 30 maart¹⁹⁾, maar dat moet een vergissing zijn, want afgaande op de beschikbare gegevens blijkt er alleen een concert te zijn geweest op 31 maart en niet opnieuw op het Martini-orgel, maar op het Schnitger-orgel in de Broer (= Academie-)kerk. Daartoe plaatste J.H. Tammen de volgende annonce:²⁰⁾ 'Word geadverteerd door de Organist TAMMEN, dat de Heer Abt Vogler, reeds bekend in de Republyk door het genoegen dat hy alom gegeven, en het middel door hem 't eerste uitgevonden Concerte van alle Instrumenten op het Orgel na te doen, en de Ooren der toehorers met historique en pittoresque stukken te strelen, op Vrydag den 31 Maart 1786 ten twee uren in de Broer Kerk te Groningen, zig zal laten hooren met verscheide NIEUWE Instrumentaal, en vocal historique en pittoresque stukken, zynde onder anderen de Dood van de Prins Leopold, en

19) Charles Burney, *Muzikale reizen. Kroniek van het muzikaleven in de 18de eeuw* (Antwerpen/Baarn 1991) 6 (voetnoot 8 door Lustig). Dit is een moderne bewerking van de Nederlandse vertaling door J.W. Lustig [getiteld: *Rijk gestoffeerd verhaal van de eigenlijke Gesteldheid der hedendaagsche Toonkonst* (Groningen 1786)] van het boek van Burney: *The Present State of Music in Germany, The Netherlands, and United Provinces* (Londen 1773-1775). Zie ook de vermelding in J. du Saar, *Het leven en de werken van Jacob Wilhelm Lustig* (Amsterdam 1948) 45. Vermoedelijk in navolging hiervan worden bij Lies Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek. Groningen 1780 – 1850* (Groningen 2011) 390, noot 464, beide concerten ook in de Martinikerk gesitueerd. Het rekeningboek van de diaconie (zie noot 18) bevat echter geen notitie over de opbrengst van een eventueel concert op 30 maart, wel van het concert in de Broerkerk een dag later.

20) *Groninger Courant*, 31 maart 1786.

de navolging van het beroemde Schildery van Rubens,²¹⁾ bekend onder den naam van het laatste oordeel. Eene breedvoerige Schets van gemelde Muziek stukken is te bekoomen voor twee Stuivers by de Boekverkoper L.HUISINGH aan de Brede Mark. De Entree is voor ieder perzoon 2 Sesthalven te betalen by het ingaan van de Kerk.'

Ook van dit concert is de opbrengst bekend:²²⁾ '1786 den 31 – Br:Kerk Nog bij eene Zelve gelegentheid [als in de Martinikerk] ontvangen twintig gulden dertien stuivers drie deute [duiten], zijnde 1/3 van twee en zestig gulden f 20=13=3.'

Hier lag het aantal betalende bezoekers dus tussen 95 en 112. Ook op 31 maart werd door het stadsbestuur een nieuw verzoek van Vogler behandeld, waarin deze memoreerde: 'dat aan hem goedgunstig waare gepermitteerd om tweemaal op het orgel te mogen speelen mits een derde daarvan prosuerende de penningen zoude komen voor de Gereformeerde Armen; als Remstr. als Vreemdeling van de omstandigheden der Armen dezer Stad onkundig zijnde en thans ontwaar geworden, dat de Roomschegezinde Armen alhier talrijk en teffens zeer behoefteig zijn, verzoeke dat de noodlijdende van die religie waarvan Remonstr. Priester is, op heden daarvan de derde part mogen genieten.' Dit verzoek werd niet ingewilligd, het bleef bij de eerder afgesproken verdeelsleutel.²³⁾

Waarom het tweede concert niet in de Martinikerk werd gehouden, maar in de kleinere Broerkerk, is onbekend. Mogelijk speelde de publieke belangstelling een rol of vond Lustig het na één keer Martinikerk

21) Afgedrukt in Pape, *Georg Joseph Vogler*, 160-161 (programma van het concert op 5 december 1785 in de Laurenskerk te Rotterdam).

22) Als noot 18.

23) GrA, studiezaal, microfiches Resoluties stadsbestuur, d.d. 31 maart 1786: 'De Heeren Burgemren en Raad laten het bij de vorige apostille van den 27 maart jongst. Verblijven.'

welletjes. Of hij bijvoorbeeld echt ingenomen was met onderdelen van de 'Slag op Doggersbank' zoals 'Trompetten geluid' en 'De slagen der kanonnen', valt te betwijfelen: weliswaar bewonderde hij de imiterende orgelkunst van Vogler, maar 'de liefhebbers van pauken, trommels en trompetgedruisch' verwees hij [Lustig] toch liever naar 'de parade'.²⁴ Overigens had Vogler zich volgens hem wel 'tot het uiterste genoeg van onzydige Kenners' laten horen en: 'Intusschen verstrekt het werkzaam Konstbedrijf van den weergaloozen Heer Abt Voogler reeds tot een onwedersprekelijk Bewijs, dat men de Toonkunst konne aanwenden op ene volks-nuttige Manier', d.w.z. naast ondersteuning van de 'Diakony-armen' in zijn geval ook tot herstel van vervallen rooms-katholieke kerken.²⁵ Voorzover bekend, was dit het laatste concert van Vogler in dat jaar in Nederland.

Vogler heeft ook een concert gegeven op het Wenthin-orgel in de Große Kirche (de 'Moederkerk') van het nabije Emden.²⁶ Of dit plaats-

24) Zie voor de opvattingen van Lustig over imiterende orgelkunst Burney, 269. Aanbevelenswaardig in dit opzicht is ook het boek van Els Strategier, *De taal der hartstochten. De visie van drie achttiende-eeuwse Nederlandse schrijvers op muziek en haar relatie met de dichtkunst* (Amsterdam 2001) 102. Deze uitgebreide studie vergelijkt o.a. de visies van Jacob Wilhelm Lustig, Hieronymus van Alphen en de Rotterdamse organist Jan Robbers op dit thema.

25) Du Saar, *Het leven en de werken van Jacob Wilhelm Lustig*.

26) Dat Vogler in Emden heeft geconcerteerd, blijkt uit een opmerking in een belangwekkende brief van (zoon) Joachim Wenthin uit 1835 aan de Evangelische Kirche in Tecklenburg, waarin hij o.a. op het werk van zijn vader en van zichzelf terugkeek en opmerkte dat het orgel in Emden zelfs over een Posaune 32 Fuß beschikte, 'Welches einst der große Abt – Vogler rühmte, und ein Concert zum Besten der Armen gab, welches 300 Rth einbrachte.' (bron: Herbert Brügge, 'Joachim Wenthin, ein ostfriesischer Orgelbauer im Emsland', *Osnabrücker Mitteilungen*, bd 89 (1983), 151; met dank aan de auteur voor een afschrift van dit artikel).

vond vlak na de concerten in Groningen (al dan niet dankzij contacten van J.H. Tammen ter plaatse) of eerst enkele jaren later is voornamelijk onbekend.²⁷

NASLEEP

Tijdens hernieuwd bezoek aan Nederland in 1789²⁸ en 1790 heeft Vogler niet opnieuw in Noord-Nederland geconcerteerd. Hij heeft nadien Nederland zelfs nooit meer bezocht, maar zijn spel had hier zoveel indruk gemaakt, dat nog gedurende decennia daarna tijdens concerten 'Tonmalereien à la Vogler' werden vertolkt door onder andere de beide Amsterdamse organisten A.C. Boursse en D. Brachthuis²⁹, Willem Lootens en vader en zoon W.G. Hauff. Een paar voorbeelden uit Noord-Nederland: Hauff Senior (organist te Nijmegen) speelde op 23 mei 1797 in de Martinikerk te Groningen onder andere een 'Grootte bataille' en een 'Zee-storm'.³⁰ Zijn gelijknamige zoon, van 1816-1858

27) Tammen had dit orgel van Johann Friedrich Wenthin in 1779 gekeurd. Tot nu toe zijn echter te Emden nog geen aanwijzingen gevonden voor een concert in de periode half maart tot half mei 1786 (mededeling Dr. R. Uphoff, Stadtarchiv Emden).

28) Behalve concerten in kerken en andersoortige etablissementen, trad Vogler in december 1789 ook op bij concerten aan het stadhoudelijk hof in Den Haag (bron: Monique de Smet, *La musique à la cour de Guillaume V, Prince d'Orange (1746 – 1806)* (Utrecht 1973) 119).

29) Brachthuis speelde bijvoorbeeld op 22 mei 1826 op het Schnitger-orgel uit de Academiekerk in Groningen, inmiddels sinds 1815 staande in de Der Aakerk aldaar, onder andere een 'PITTORESQ ORGELSTUK, zijnde de IMITATIE eener Overstroming' (volledig programma afgedrukt bij: A.Gramsbergen en H.A. Edskes, 'Het Comité Orgelconcerten De Aa-kerk. De 'Groninger orgelbeweging', in: Jan.R. Luth (red.), *Wereldberoemde klanken. Het Schnitgerorgel in de Der Aakerk te Groningen en zijn voorgangers* (Zutphen 2011) 223).

30) *Groninger Courant*, 23 mei 1797. Hij zal met zijn programmering vermoedelijk meer toehoorders hebben getrokken dan zijn Duitse collega Justus Theodorus Rauschelbach (1765-1813), een leerling van Carl Philipp Emanuel Bach en sinds

Programma, zoals vermoedelijk ook uitgevoerd op 31 maart 1786 in de Academiekerk te Groningen

S C H E T S
V A N
MUSICQSTUKKEN;

*Uitgevoerd op het Orgel, door den Heer Abt VOGLER, Raad,
Profesfor en eerste Kapelmeeſter van zyne Doorluchtige
Hoogheid den Heere Keurvorſt van Palts-Beijeren.*

Proef van eene Historiale Compoſitie, om aan de Liefhebbers van de Muſicq eenige omſtandigheden voor te ſtellen, welke by de Dood van den Prins LEOPOLD van Brunſwyk hebben plaats gehad, toen Hy den 27 April 1785, eenige ongelukkige Inwooners te Frankfort aan den Oder poogde te redden, zelve in het water omkwam. Als

1. De ſtille loop der Rivier. — De Wind verheft zich. — Het water zwelt allengskens. — Algemeene Overſtrooming.
2. Algemeene Verbaazing. — Het geſchrey der Ongelukkigen, die hunnen dood voorzien. — Hunne Ontroering. — Hun weenen en ſnikken.
3. De aankomſt van voorn. Prins, welke het edelmoedig beſluit neemt hun te redden. — De Voorſtellingen en Geboden der Officieren, die Hem trachten te rug te houden. — Zyne yver die eindelyk hunne klachten verdooft.
4. Het afgaan van de Boot. — Zyne bewegingen door de Baaren. — Het geloey der Winden. — De Boot ſlaat om. — De Prins zinkt.
5. Een pathetiſch Stuk, behelzende de aandoeningen, die met deeze gebeurtenis overeenkomen.

Een

Een ſeptuor van Drie Stukken, geconcerteert met twee Fluiten, twee Hautbois, twee Hoorens, en Baſon.

Een Stuk, beſtaande uit Recitatiefs, een Air Cantabile, en een Air Concertante. Adagio maſto.

Eene Fanfare met Trompetten en Pauken.

Hérder Muſicq.

Het Gezang: Hoe ſchoon licht ons de Morgenſterre.

Een Fluit Concert van drie Stukken.

Muſicale Nalvolging van het beroemde Schildery van RUBENS, in de Gallerie te Duſfeldorp, bekend onder den Naam van het Laatste Oordeel.

- a. Majeſteuſe Ouverture.
- b. De Bazuin blaast. — De Graven openen zich.
- c. Het Oordeel over de Boozen. — Hunnen Val in den afgrond. — Hun verward weenen en knersfen.
- d. De Stem, welke de Zaligen naar den Hemel roept. — Hunne Gelukzaligheid.
- e. Hunne Lofzangen, gepaart met het Choor der Engelen, om de Hemelzalen te doen weergalmen van lofzittingen des Heeten.

Fughe, behelzende de Schets van deeze verſcheidene Vertooningen.

organist van de Martinikerk in Groningen, vertolkte op 16 april 1816 in dezelfde kerk 'De Bataille van Water-loo',³¹⁾ op 24 november 1819 aldaar tijdens een 'Groot ORGEL-CONCERT met ZANG' opnieuw 'Een Onweder'³²⁾ en eveneens daar op 15 november 1828³³⁾ en 11 november 1833 naast andere werken een vijftiendelige 'GROOTE BATAILLE'³⁴⁾. Ook in Friesland werden dergelijke stukken vertolkt: zo speelde tijdens een gezamenlijk concert op 23 november 1835 door W. Sartorius ('Muzijkmeester te Leeuwarden') en de Groninger organist Nicolaas van der Kooi – 'gewezen Kweekelingen van het Instituut der Blinden' te Amsterdam – laatstgenoemde op het orgel in de Leeuwarder Galileërkerk onder andere een 'Veld-Muzijk' en een 'Batailje'³⁵⁾. Op 9 januari 1838 speelde de Berlijnse orgelvirtuoos Ferdinand Vogel in de Jacobijnerkerk in Leeuwarden een programma dat ook 'De Scheepvaart in den Zomernacht over een zacht bewogen vloed' en 'Graftoonen en het Onweder' bevatte.³⁶⁾ In 1843 en 1844 vertolkte J.N. Knoop Junior, de zestienjarige zoon van de toenmalige organist van de Franeker Martinikerk, een programma met daarop werken zoals 'De Opstanding Van Jezus', 'Een Herderszang met een opkomend Onweder' en 'De groote Bataille van Praag'.³⁷⁾

Over contacten tussen Vogler en Knock in de jaren na 1786 is vrijwel niets bekend. Knock heeft in 1789 mogelijk nog contact met hem gehad en in elk geval een of meer van diens concerten bijgewoond, gezien de aanwezigheid in zijn nagelaten papieren van het programma met

1789 organist van de Dom in Bremen. Hij annonceerde in de *Groninger Courant* van 21 februari 1794 een concert in de Groninger Martinikerk op 25 februari, waarin hij zich 'met twee door hem zelfs vervaardigde *Aria's*; met veel beleid' zou laten horen; publiektrekkende toonschilderingen zoals die van Vogler worden niet genoemd. Er was wel een programma beschikbaar. Op 28 februari 1794 annonceerde hij een concert op 1 maart ('des nademiddags van 2 tot 4 uur') in de Groninger Academiekerk, met vermoedelijk dezelfde samenstelling, de opbrengst daarvan (bestemd voor de armen) bedroeg 4 gulden, 19 stuivers en 3 duiten (bron: GrA, t 1329, archief van der diaconie der Ned. Herv. Gemeente Groningen, inv.nr. 556, inkomsten en uitgaven 1790 - 1794, d.d. 3 maart 1794). Rauschelbach concerteerde op 10 maart van datzelfde jaar ook in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden (annonce in de Leeuwarder Courant, d.d. 8 maart 1794).

31) Programma, afgedrukt in *de Mixtuur*, 51 (oktober 1985) 48. Eerder al speelde hij bijvoorbeeld op 24 augustus 1815 in de Grote Kerk te Deventer 'Een Onweder' en een 'FANTASIE, doorvlochten met een BATAILLE' (zie programma, afgedrukt in *de Mixtuur*, 56 (februari 1987) 284).

32) Dit stuk bestond evenals in 1815 uit: 'eene aankomenden Morgen, gepaard met vogelzang, een herderslied, en een Duo, tusschen een paar kijvende Echtgenooten, hetwelk gestoord wordt door het opkomend Onweder, vergezeld van hagel en regen.' [vgl. het programma, zoals afgedrukt in *de Mixtuur* 43, 9 september 1983] 532]

33) Zie het programma, zoals afgedrukt bij Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting*, 283 – 284.

34) Zie het programma, zoals afgedrukt in *de Mixtuur*, 30 (februari 1980) 800. Frans Talstra (*Langs Nederlandse orgels: Groningen Friesland, Drenthe* (Baarn 1979) 49) vermeldt een programma van Hauff op 8 november 1837 met een iets afgeslankte versie van de eerstgenoemde 'Groote Bataille', welke inhoudelijk nagenoeg identiek is aan de eerder genoemde 'Groote Batailles' (inclusief die van 'Water-loo').

35) *Leeuwarder Courant*, 17 november 1835. Nicolaas Johannes van der Kooi (Dokkum, 27 juni 1812 – Groningen, 28 april 1847) had acht jaar op het Amsterdamse instituut onderwijs gevolgd. Van 1832 – 1847 was hij de eerste vaste organist van de Nieuwe Kerk te Groningen (vgl. Evert Westra, *Kerk voor Jan Rap en zijn maat* (Groningen 1983) 198-199).

36) *Leeuwarder Courant*, 9 januari 1838.

37) Programma, afgedrukt in de Leeuwarder Courant d.d. 8 september 1843. Op 1 augustus 1844 speelde hij in dezelfde kerk een vergelijkbaar programma.

Voglers werk 'Polymelos', dat uit dat jaar dateerde.³⁸⁾

Wat de inhoud was van orgelbespelingen van Knock zelf, voordat hij Vogler ontmoette, weten we niet. In elk geval heeft zijn programmering nadien wel diens invloed ondergaan, zoals blijkt uit de navolgende annonces van drie concerten die hij gaf in 1792 gaf in Amsterdam (Nieuwe Kerk, 31 mei), Haarlem (Grote of St.-Bavokerk, 15 juni) en Leiden (Pieterskerk, 9 augustus).³⁹⁾ In hoeverre hij zich daarin een epigoon van Vogler betoonde, danwel [rekening houdend met eigen technisch kunnen en artistieke bagage] op eigen wijze te werk ging, valt niet meer vast te stellen. Ook de mate van appreciatie door zijn toehoorders is onbekend.

Interessant is dat in de annonce van het Leidse concert twee stukken genoemd worden die zijn gebaseerd op episodes uit de bekende roman 'Die Leiden des jungen Werthers' uit 1774 van Johann Wolfgang von Goethe. In hoeverre en in welke mate 'De Dood van de Prins Leopold' en 'Herderszang' schatplichtig waren aan vergelijkbare stukken van Vogler, valt helaas niet meer na te gaan.

KNOCKS ALBUM AMICORUM

Vanaf het midden van de zestiende eeuw tot in de eerste helft van de negentiende eeuw was bij studenten het zogenaamde 'album amicorum' [letterlijk: vrienden-album] in zwang, dat aanvankelijk vooral dienst deed tijdens de rondgang van hun bezitter langs universiteiten elders (vooral die in het buitenland). Het waren kleine stevig ingebonden boekjes, meestal oblong formaat (d.w.z. meer breed dan hoog), waarin de eigenaar ieder, die hij daartoe waardig (of belangrijk genoeg, zoals professoren) vond of aan wie hij goede herinneringen bewaarde, een inscriptie (opdracht) liet schrijven.⁴⁰⁾ Het album dat van N.A. Knock bewaard bleef, bevat eigenlijk vrijwel alleen bijdrages van personen in zijn eigen directe woon- of leefomgeving in Nederland.⁴¹⁾

Dat het album van Knock is, blijkt niet alleen uit het opschrift op de omslag, ook staat aan de binnenkant daarvan zijn handtekening.

Verspreid over het album (er zijn vele blanco pagina's) staan inscripties van merendeels medestudenten uit Groningen. Er zijn bijdrages uit de jaren 1779 (7) en 1780 (3)⁴²⁾, de andere stammen uit de jaren 1786 (2),

38) Het werd door Vogler in 1789 o.a. uitgevoerd op 22 september in de Oude Kerk te Amsterdam (Amsterdamsche courant, d.d. 12 september), Hoorn (19 oktober; bericht in de *Amsterdamsche Courant*, 15 oktober) en Purmerend (20 oktober; bericht in dezelfde krant, 15 oktober). Het gelijknamige werk van Vogler uit 1806 zal hiervan een latere uitgeschreven versie zijn (vgl. Von Schafhütel, *Abt Georg Joseph Vogler*, 267-268, nrs. 185-185e). Op 8 december 1789 voerde Vogler in de Oude Kerk te Amsterdam ook uit 'De Verovering van Jericho' (aankondiging in de Amsterdamsche courant van diezelfde dag).

39) Annonces in de *Amsterdamsche Courant* van 22, 26 en 31 mei 1792 (concert Amsterdam), *Oprechte Haerlemsche Courant* van 14 juni 1792 (Haarlem) en de *Leidsche Courant* van 8 augustus 1792. De teksten van deze annonces zijn bij de samenvatting van dit artikel op www.hetorgel.nl te vinden.

40) Vgl. J. Bosma, 'Vijf Franeker studentenalbum uit de tweede helft van de achttiende eeuw', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811* (Leeuwarden 1985) 191.

41) Aanwezig in de universiteitsbibliotheek van de RU Groningen, afd. bijzondere collecties, Hs Add. 213. Doordat het album ooit niet correct was gecatalogiseerd (met foute initialen, hoewel deze correct op het album zelf staan!) is het zeer lang onopgemerkt gebleven. De auteur werd ruim 25 jaar geleden al op het bestaan van het album geattendeerd door (toenmalig collega) Jaap Bosma (zie noot 40) en heeft het toen ook al bekeken, maar eerst nu kon het functionele aandacht krijgen in het kader van het huidige artikel.

42) De bijdrage van theologiestudent (Bartholomaeus) Rüssing, genoteerd op 12 juli 1780 in Den Haag, was blijkbaar het 'antwoord' op de inscriptie op 23 april

Programma van een concert door Vogler met het stuk 'Polymelos'

1787 (1), 1789 (1), 1793 (1) en twee ongedateerde (vermoedelijk ook uit de eerste periode). Bijzondere vermelding verdienen de inscripties uit 1786 van Georg Joseph Vogler (waarop we apart terug komen), J(oseph) Frickar(ts)⁴³ en die van 'Freund' C.G. Klamberg uit 1789 (zie diens optreden tijdens het feest in de Martinikerk in dat jaar, in deel 1 van dit artikel, blz. 12). De bijdrage van laatstgenoemde luidde als volgt:

'Kein wiedrigs Schiksal. Keine Plage !

Nur Glück und Heil !

Gesundheit und vergnügte Tage

Seij stets Dein Theil.

Dein Leben seij ein steter Friede

und Wohlklang, wie Dein Saitenspiel

nie Geist und Hand zur Steten Übungsmüde,

Vollendung Deiner Arbeit Ziel !

Dieses Wünschet Dein Aufrichtigen

Freund CG Klamberg

Groningen den ... 1789'

De chronologisch gezien laatste inscriptie (op 26 juni 1793 te Leiden) is van de Leidse student 'Corn. Halbe[r]tsma', blijkens een bijgevoegd

1779 door 'student rechten' Knock in het album van Rüssing, fol. 155r (aanwezig in KB Den Haag, cat.nr. 74H6). Het is mogelijk dat ook in alba (zo die nog bestaan) van andere relaties van Knock bijdragen van diens hand zijn te vinden.

43) Zoals we al eerder zagen, was hij op 26 maart 1786 in het gezelschap van Knock, Vogler en nog twee andere personen 'viesieteur' ('bezoeker') van de vrijmetselaarsloge 'L'Union provinciale' te Groningen (waarvan Knock lid was geweest), ongetwijfeld na afloop van het concert door Vogler in de Martinikerk. Jos:Frickar(ts) - een begeleider van Vogler of van de toentertijd in de concertzaal optredende goochelaar en illusionist 'professor Phyllidoor'? - was blijkens zijn bijdrage op 26 maart 1786 aan het album ['Aan zijne waarde vriend en Os:Br: Nic: Arnoldi Knock'] evenals Phyllidoor vrijmetselaar, zoals dat ook gold voor Vogler (zie noot 14). Diens leerling Giacomo Meyerbeer was dat (later) ook.

merkteken (evenals ook Knock op dat moment) lid van de vrijmetselaarsloge 'La Vertu' in Leiden.⁴⁴

Op pagina 35 staat de bijdrage van Abt G.J. Vogler, gedateerd op 25 maart 1786 (dus in de periode tussen de concerten in Leeuwarden en Groningen). Zijn naam was bij het indexeren niet als zodanig herkend, getuige de notitie in de klapper op de alba, dat deze inscriptie van 'Gogler' was. De letters G en V vormen echter één geheel, identiek aan de handtekening in de eerder geciteerde brief aan Knock uit 1786.

Deze complexe inscriptie zou vrij vertaald als inhoud kunnen hebben:⁴⁵ 'Onderwijst, door het mathematisch te laten zien en historisch te verbeelden. Vermaakt, door dit instrumentaal en vocaal te doen. Ontroert, door dit vocaal, instrumentaal en historisch te verbeelden (voorzover het orgelspel betreft), deze inscriptie voor musici [heeft hij] geplaatst ter herinnering aan zijn vriend, begunstiger en kameraad in de universiteit van Groningen[op] 25 maart 1786, klankepisoden-schilder G Vogler'

DE DISPOSITIEVERZAMELING VAN KNOCK

Knock is vooral bekend geworden door de dispositieverzameling, die hij in 1788 publiceerde in navolging van en als aanvulling op de eerdere publicatie door Joachim Hess (1774).⁴⁶

Knocks *Dispositien* werd gedrukt en uitgegeven door Petrus Doekema in Groningen, bij wie zeven jaar tevoren ook zijn dissertatie was verschenen. Met enkele annonces (zoals onderstaande in de Ommelander Courant van 5 februari 1788) werd het publiek in Groningen en Leeuwarden op de hoogte gebracht van het boekje, dat 16 stuivers kostte:⁴⁷ 'NB. NB. By de Boekverkooper PETRUS DOEKEMA, in de oude Botinge-Straat tegen over 't Stads-huis, is gedrukt en wordt heden uitgegeven, en is meede alom te bekomen, *DISPOSITIEN* der merkwaardigste *KERK-ORGELEN*, welke in de Provincie *Friesland, Groningen* en *Elders* aangetroffen worden. Kunnende dit werk verstreken tot een vervolg van 't werk van den Heer HESS. Door NICOLAAS ARNOLDI KNOCK J.U.Dr. Grietman over Stellingwerf Oosteynde, Gecommitteerde Staat ten Landdage &c.&c. in Quarto á 16 stuiver (.....).'

Het is niet bekend in welke oplage het boekje verscheen en in hoeverre het snel en breed verspreiding vond.⁴⁸ Het kreeg enige aandacht in de 'landelijke pers'. In *De Boekzaal* werd slechts de inhoud van bovenstaande annonce opgenomen, met de toevoeging dat het werk 'mee-

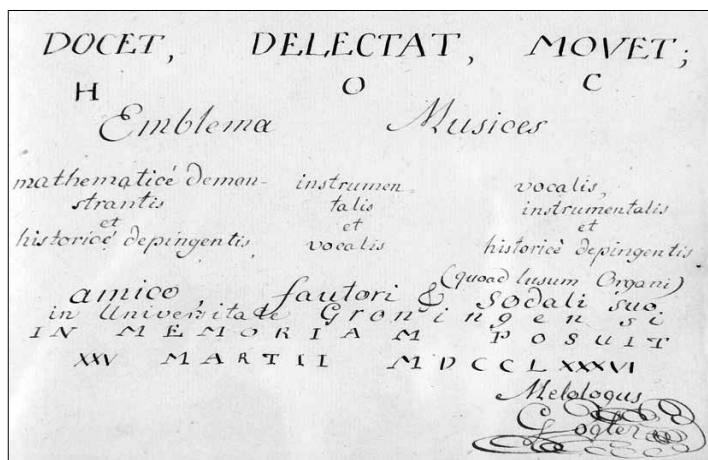
44) RAL, toegang 1297, archief van de vrijmetselaarsloge 'La Vertu', Constitutieboek; Cornelis Halbertsma werd op 29 mei 1793 aangenomen als lid.

45) Met dank aan de classicus mev. Berber Klugkist - Wesseling (Gasteren) en Bram Veefkind (Holten) voor hun suggesties bij de poging om deze wat cryptische inscriptie te ver- en hertalen.

46) Oorspronkelijk verschenen als: Nicolaas Arnoldi Knock, *Dispositien de merkwaardigste Kerk-Orgelen welke in de provincie Friesland, Groningen en Elders aangetroffen worden. Kunnende dit Werk verstreken tot een vervolg van het Werk van den Heer J. Hess* (Groningen 1788). Heruitgaves volgden in 1959 en 1968 in Sneek (uitg. Boeienga), alsmede in een facsimile-uitgave door Herman Zandt (Amsterdam 1971).

47) *Ommelander Courant*, d.d. 5 februari, resp. 12 februari 1788, en (met een iets afwijkende tekst) in de Leeuwarder Courant van 13 februari 1788. In Leeuwarden zou het boekje verkrijgbaar zijn bij A. Siccama, P. Bransma en C.M. Cahais.

48) Van de *Dispositien* van Hess waren ruim dertig jaar na publicatie nog heel wat exemplaren onverkocht (zie de melding hiervan door A.J. Gierveld in zijn inleiding (blz. 49) bij de door hem geredigeerde heruitgave, Buren 1980). In de eerste helft van de negentiende eeuw was het bestaan van de *Dispositien* van zowel Hess als Knock bekend in Duitsland (zie de opmerking hierover door Herman S.J. Zandt op pagina 83 van diens nog steeds lezenswaardige toelichting bij de facsimile-uitgave van de *Dispositien* van Knock, Amsterdam 1971).

Cover van het album amicorum van N.A. Knock met rechts de pagina met de inscriptie van Abt Vogler
 Formaat 18,6 x 11,9 cm omslag (voorblad), oblong formaat; dikte album 2, 2 cm; omslag leer, opschriften gestempeld in goud, op de voorzijde: 'ALBUM AMICORUM N.A. KNOCK', op achterzijde: 'ANNO 1779'. Bladmaat pagina's: 18,4 x 11,25 cm, bladzijden goud-op-snee; paginanummering met potlood uit later tijd. Op de volgende bladzijde staan met pen enkele notities uit later tijd over Knock: o.a. geboren in Rotterdam, grietman van Stellingwerf-Oosteinde en lid van de Staten van Friesland voor Zevenwouden in 1785; hij woonde in Makkinga waar hij in 1794 overleed en was een 'Ernstig beoefenaar en kenner van de Muziek'. Foto's: D. Vennema

de by getallen te bekoomen [was] te Amsterdam, by M. de Bruyn en H.Keyzer.⁴⁹⁾

Meer aandacht kreeg het in de *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek*:⁵⁰⁾ vergeleken met het gelijknamige boek van Hess was het 'minder geschikt, om aan de wezenlijk nuttige kenmerken, welken den Heer HESS bedoelde, medetewerken, dan wel, om den weetlust te voldoen. Men kan ze echter gevoeglijk bij elkanderen plaatsen; te meer, daar ze beide op het zelfde formaat gedrukt zijn.' Het boek van Knock liet wel zien hoeveel kerken in Friesland en Groningen een orgel bezaten, nagenoeg alle bespeeld door een schoolmeester-voorzanger, een (in navolging van Hess) door Knock aanbevolen combinatie, ook financieel. Bovendien, aldus de recensent, 'Dan zouden veele Dorps-Voorzangers geen gevaar loopen, om menigmaal, het zij uit onbedrevenheid, het zij uit schoolmeesterlijke verwaandheid, den toon van het gezang zoo onmatig hoog te zetten, dat zij genoodzaakt zijn, zich paars en blaauw te schreeuwen, terwijl verre het grootste deel der vergadering [d.w.z. de kerkgangers] buiten staat is, om behoorelijk te kunnen medezingen.' Ook in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd er enige aandacht aan besteed:⁵¹⁾ 'In de jaare 1744 is ons ter hand gekomen een geschrift van den kundigen Organist Hess, onderen soortgelyken Tytel (...). Wy hebben, op het nagaan van deszelfs inhoud, geoordeeld, dat het zelve, in meer dan enigerlei opzigt, van weezenlyken dienst kon zyn, voor zulken, die zig op het maaken en bespeelen der Orgelen toelleggen. Even dit zelfde hebben wy, met betrekking tot deeze Verzameling van den Heer grietman Knock te zeggen, als die het voorgenoemde Geschrift agtervolgd heeft, op eenen wyze, welke insgelyks tot dat einde strekt. En het nut voor de zodanigen daarin gelegen, heeft zyn Ed. hier door nog te meer uitgebreid; daar eigen onderzoek, het leezen van gedrukte Werken, het houden van Briefwisseling, met uit- en inlandsche Vrienden, hem in staat stelden, om dit onderzoek verder voort te zetten: behalven dat dat 'er ook veele nieuwe Orgels gemaakt, en verscheiden

vernieuwd of verbeterd zyn, na dat de Heer Hess zyn Boek in 't licht gegeven heeft, welken de agting van alle Orgelkenneren vorderen.'

Knock noteerde op dezelfde wijze als Hess gegevens van door hem als 'Liefhebber' en 'dilettant' bespeelde en/of geëxamineerde orgels, alsmede informatie, welke hij verkreeg 'deels uit gedrukte werken [hij verwijst enkele malen naar *De Boekzaal*] en 'deels door Briefwisseling met uit- en inlandse Vrienden [organisten], zoals hij 'Aan den LEZER' schrijft. Ook noteerde hij van twee orgels (Tiel en Dordrecht) gegevens die hij kreeg van de Abt Vogler. De dispositiecorrecties van de orgels in Arnhem, Dordrecht en Utrecht⁵²⁾ kunnen eveneens van Vogler afkomstig zijn.⁵³⁾ Van het overgrote deel van de door Hess genoemde plaatsen in Friesland waar volgens hem een orgel aanwezig is, geeft Knock de dispositie.

Een aantal door hem bezochte instrumenten noemt hij in zijn *Dispositien* bij name, zoals die in Hellum, Siddeburen, Sneek (Martinikerk), Oosterlittens, Amsterdam, Zweins e.a. Lyrisch was hij met name over het Wenthin-orgel in Zweins. Van een aantal andere instrumenten is een eigen bezoek niet uit de tekst op te maken, hoewel hij ze wel heeft bespeeld (voorbeelden: Martinikerk Groningen, Roden en Wassenaar). Op de instrumenten van Mattheus de Crane uit Culemborg kan Knock nader attent zijn gemaakt door een medestudent/jaargenoot in Groningen: Jan Willem de Crane.⁵⁴⁾

De orgels in en om Rotterdam waren voor Knock niet onbekend, gezien

52) Knock, *Dispositien*, 61 en 62.

53) Deze instrumenten zijn door Vogler bespeeld. De Rotterdamse orgelmaker Andries Wolfferts wist in een aanbevelingsadvertentie, waarin hij een groot aantal werkzaamheden van zichzelf opnoemde (Rotterdamse Courant d.d. 13 februari 1802), nog te melden, dat zijn nieuwe orgel in de Lutherse kerk van Dordrecht (1779) door 'den Abt Vogler bespeeld en zeer geroemd' was.

54) Johannes Willem de Crane (* Hoorn, 11 april 1758) was een zoon van Martinus Isaaq de Crane (Culemborg, 1731 - Hoorn, 1803); in 1753 werd deze conrector van de Latijnse school in Culemborg, in 1755 conrector van de Latijnse school in Hoorn en daar vanaf 1766 tot zijn dood rector. M.I. de Crane was bekend met de orgelbouw (zie A.H. Vlagsma, 'Orgels en organisten in de St.-Barbarakerk te Culemborg', *Het Orgel* 2011/4, 25 en 27), ook als broer van Mattheus de Crane, organist/orgelmaker te Culemborg. J.W. de Crane werd na zijn studie in Groningen, waar hij zich *gelijktijdig met Knock* op 12 september 1775 aanmeldde als student, praeceptor in Alkmaar, 1n 1780 rector (van de Latijnse school) te Dokkum en hoogleraar in Franeker waar hij na een lange academische loopbaan op 31 maart 1842 overleed.

49) *De Boekzaal*, deel 146, maart 1788, 312.

50) *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek*, VIII-1 (Amsterdam 1788) 318-319.

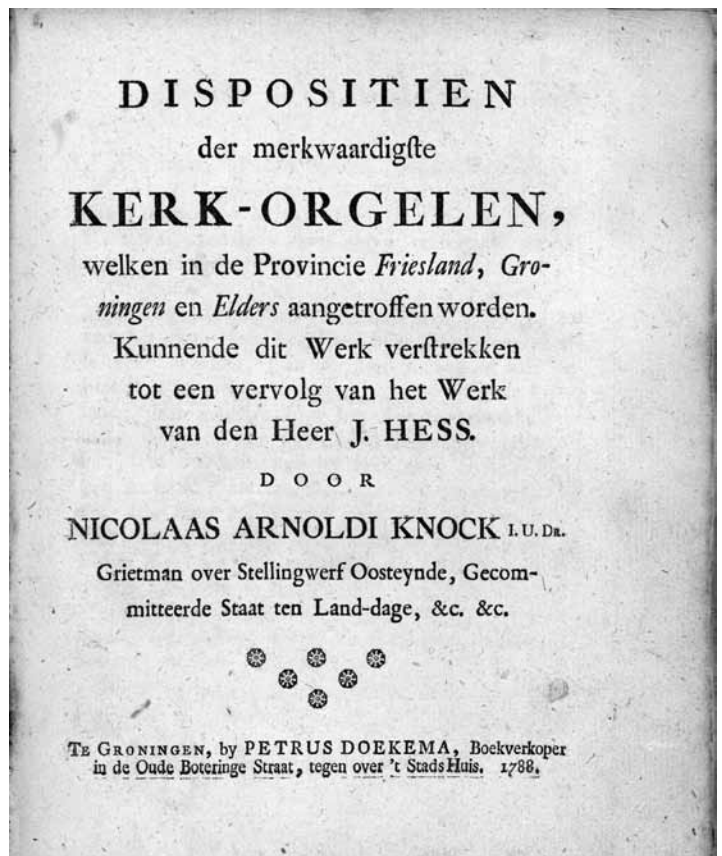
51) *Vaderlandsche Letteroefeningen*, IV Deel, Amsterdam 1788, 234; dezelfde tekst staat ook in *Nieuwe algemeene vaderlandsche letter-oefeningen*, III, EERSTE STUK, (1788) 176.

het feit dat zijn vader er predikant was en hijzelf er een deel van zijn jeugd doorbracht. Hij zal er mogelijk ook orgelmaker Johannes Mitterreiter hebben leren kennen, met wie hij later contact had in zijn Leidse tijd. Een aantal disposities in Noord-Nederland verkreeg hij mogelijk van (of door contacten via) J.H. Tammen, die hem ook kan hebben ingelicht over de beide orgels in Emden (Tammen had in 1779 het grote nieuwe Wenthin-orgel in de 'Moederkerk' aldaar gekeurd). De orgels ten oosten van Groningen (zoals Hellum en Siddeburen) kan hij hebben bespeeld onderweg naar een bezoek aan zijn oom Antonius Knock (predikant in Noordbroek). Zowel van Lambertus van Dam als Albertus van Gruisen leverden hem vermoedelijk aanvullende gegevens, met name van op stapel staande werkzaamheden. Ook kende hij orgelmaker Rudolph Knol (zie deel 1, blz. 13 – 15). Het orgel in de Grote Kerk te Steenwijk was hem bekend dankzij het verzoek omstreeks 1785 van organist Delbrugge om advies te geven over herstel van het instrument.⁵⁵⁾ Ondanks het grote aantal disposities dat Knock opneemt uit Friesland, is het geen 'vollständiges Inventar der Provinz im Jahre 1788'⁵⁶⁾; zo ontbreken bijvoorbeeld de disposities van de orgels uit de rooms-katholieke staties in de Friese hoofdstad en van de orgels in Franeker.⁵⁷⁾ Niettemin is het de verdienste van Knock, dat hij – in aansluiting op de al door Hess genoemde instrumenten - met name het omvangrijke Friese orgelbezit qua disposities voor het eerst duidelijk op de orgelkaart heeft

55) A.H. Vlagsma, 'De orgelgeschiedenis van Steenwijk in de 17^e en 18^e eeuw', *De Mixtuur* 75 (september 1993) 765. Het contact met Knock kwam tot stand via een zekere organist H. Nicolai (woonplaats onbekend), bij wie Knock betreffende een schoonmaak van diens orgel zou komen adviseren.

56) Ulrich Martini, *Die Orgeldispositionssammlungen bis zur Mitte de 19. Jahrhundert* (Münster 1975) 53.

57) Het betreft in Franeker de instrumenten in de Martinikerk, de Academiekerk en de r.-k. statie. Hoewel hij in elk geval het eerstgenoemde instrument wel heeft gezien en gehoord in 1785 (Tweede Eeuwfeest Universiteit Franeker, zie in het eerste deel van dit artikel, blz. 11), had hij het op dat moment blijkbaar te druk met zijn eigen muzikale besognes zodat hij zal hebben vergeten de bijzonderheden van dat orgel te noteren.

gezet en een gezicht heeft gegeven. Daardoor reikt zijn betekenis tot in onze tijd en neemt hij daarmee een eervolle plaats in de rij van personen in die een beeld hebben willen geven van de rijke Friese orgelcultuur. Een rij die begon bij Joachim Hess en die in onze tijd voorlopig glorieus wordt gesloten door Jan Jongepier.⁵⁸⁾

58) Jan Jongepier, *Vijf eeuwen Friese orgelbouw. Een schoone voorraad waarlyk* (Leeuwarden 2004) 176- 216; hier worden de disposities van maar liefst 417 instrumenten vermeld.

CORRIGENDA EN ADDENDA

• In de eerste aflevering van dit artikel in *Het Orgel* 108/4 (2012) moet noot 75 luiden:

'75) Bron D. Cannegieter, 'Eene oude rekening (Tweede Eeuwfeest der Franker Academie)', in: *Friesche Volksalmanak* 1887, 138 - 145 (met name pag. 141).'

• Over pagina 15, noot 94 en de opmerkingen op pagina 15:

Naar nu blijkt, is het orgel te Oldeboorn op 26 juni 1799 door N.A. Knock en J. Feddema (dus niet door J.H. Tammen) 'met veel nauwkeurigheid [is] onderzocht (...) en zonder hoofdgebreken bevonden (...) Weshalven wij dit Orgel voor goed en teffens roemen als een konststuk dat tot ere van dezelve maker verstrekt'. 'De informatie in regel 7-10 in bovengenoemde voetnoot en de bijhorende tekst dienen in dat licht anders gelezen te worden. Met dank aan A.H. Vlagsma te Steenwijk, die over een afschrift van het keuringsrapport d.d. 7 juli 1799 bleek te beschikken, in 1792 overgeschreven van het origineel door organist L.G. Weezel te Wassenaar. Van diens hand bleef ook een afschrift van het keuringsrapport van het orgel te Bergum (1788) bewaard. Kennelijk had Van Dam de rapporten gebruikt als referentie voor het verkrijgen van de opdracht in Wassenaar.

• Ook Johann August Just (zie pagina 10) was vrijmetselaar: hij was van 1769-1771 'visiteur' en lid van de loge 'Les Coeurs Unis' in Den Haag. Zie Malcolm Davies, *The Masonic Muse. Songs, Music and Musicians Associated with Dutch Freemasonry: 1730-1806* (Utrecht 2003) 229 en 231 Knock wordt in deze dissertatie overigens niet genoemd.

• Van Knock bleef een testamentair codicil bewaard, opgemaakt op 8 februari 1794 te Leiden, dus zes dagen voor zijn aanstaande overlijden, dat hij zich gezien de tekst al bewust was. [bron: Regionaal Archief Leiden, toegang 518, Weeskamer van Leiden (1343) 1397 – 1860 (1866), inv.nr. 2182a.]. Dit codicil sloot aan op een kennelijk in 1793 in Leeuwarden nieuw opgesteld [helaas niet bewaard gebleven] testament. Nagenoeg zijn gehele boedel moest direct na zijn overlijden naar de executeur-testamentair in Leeuwarden worden verzonden. Zijn beide kinderen kregen 'ieder voor de helfte, zijne musicaale werken'. Zijn hospes Abraham Liber moest de begrafenissen regelen en zorgen dat daarbij 'drie Bidders moeten geëmployeerd worden, en het Lyk des avonds in stilte in de Fransche kerk word bijgezet' [d.w.z. in de in 1825 gesloopte Onze-Lieve-Vrouwekerk, waar de Waalse Gemeente kerkte]. Knock werd tussen 15 en 22 februari ook begraven in deze kerk (bron: RA Leiden, inv. nr. 13140, begraafregister 1794, folio 243; de genealoog L.A. Ocken maakte mij hierop attent, waarvoor dank).